Review Of ReseaRch
ISSN: 2249-894X
Impact Factor : 5.2331(UIF)
Volume - 7 | Issue - 6 | March - 2018

^lkapuh ejkBh lkfgR;krhy egkuHkkoh; lkfgR;kpsoSxG;.k*

प्रा. डॉ. रूपेश नरहरी कऱ्हाडे
पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाप्रमुख , बा.बु. कला, ना. भ. वाणिज्य व बा. पा. विज्ञान महावद्यालय ,
दिग्रस , जि. यवतमाळ.

iLrkouk %

आद्यकवी मुकूंदराजानंतर आणि –ानेश्वराच्या काही काळ अगोदर महानुभाव संप्रदाय महाराष्ट्रात तेराव्या शतकात उदयास येऊन मराठी गद्य वाङ्मयाचे व्यासपीठ तयार –ÖÖ»Ö. "महान तेजाने युक्त असलेल्या लोकांचा मार्ग तो महानुभाव पंथ" असे म्हटले जाते. काही ठिकाणी "महान अनुभव असलेले ते महानुभाव" असाही उल्लेख केलेला आढळतो. या संप्रदायाचे मूळचे नाव "परमार्ग" असे असून "महानुभाव पंथ हे नाव प्रथम संत एकनाथांनी वापरले असल्याचे शं.गो.तुळपुळे म्हणतात. महानुभाव पंथाचे मूळ पुरुष श्री गोविंद प्रभू उर्फ गुंडम राऊळ हे होत. परंतु या पंथाचे प्रणेते मात्र श्री चक्रधर आहेत असे प्रत्ययास येते.

चक्रधरांचा कालखंड (इ.स.११९४ ते १२७२) हा महाराष्ट्रातील ऐश्वर्याचा आणि समृद्धीचा कालखंड समजला जातो. या कालखंडात देवगीरीच्या रामदेवराय यादवांची सत्ता होती. सर्वत्र धर्मश्रद्धेचे वातावरण असल्यामुळे य–ायाग आणि असंख्य समान्य व शुद्र देवतांची उपासना समाजात बोकाळली होती. या काळातील अंधश्रद्धेचं वातावरण निर्माण करणारा हेमांडपंडितांचा दोन हजार व्रतांची मालिका सांगणारा "चतुर्वर्गचिंतामणी" हा ग्रंथ म्हणजे चांगला पुरावा आहे. अद्वेत तत्त्व–ानाचा उदय होऊनही सामान्यपर्यंत ते पोहचलेले नव्हते व त्यांना ते पटलेले ही नसावे. चातुर्वण्याची मिरासदारी समाजात वाढलेली होती. अशा काळात चक्रधरांनी शंकराचार्य व रामानुजाचार्य यांच्या तत्त्व–ानाचा मिलाफ करुन –ान आणि भक्ती यांचा समन्वय साधून एका पृथगात्मक द्वैती तत्त्व–ानाचा प्रसार केला आणि सामान्य देवतांचे प्रस्थ कमी केले. देवतांच्या पूजेचा निषेध करुन चातुर्वर्ण्यावर हल्ला चढविला. आपल्यापंथात त्यांनी स्त्री, शुद्र, ब्राम्हण, क्षत्रिय, अशा सर्वांनाच संन्यास घेण्याची सोय ठेवली. याशिवाय संन्याशाने जातीभेद न मानता कोणाकडूनही भिक्षा घ्यावी असे सांगितले. धर्माचे रहस्य आपल्या बोलीभाषेत सांगणाऱ्या जैन, लिंगायत, नाथ यासारख्या संप्रदायाप्रमाणेच जनभाषेत आपले तत्त्व–ान सांगण्याचा अत्यंत यशस्वी प्रयत्न केला.

१३ व्या शतकात महाराष्ट्र यादवांच्या राजवटीखाली स्वराज्याचे सुख अनुभवित होता. हे राजघराणे सनातन धर्माभिमानी असून हेमाद्रीसारख्या धर्मपंडितांच्या मार्गदर्शनाने चालणारे होते. इस्लामचे आक्रमण असून दक्षिणेपर्यंत पोचले नव्हते व त्या दृष्टीने हिंदूधर्माची ध्वजा मानाने डोलत होती. हे खरे, पण तो हिंदुधर्म आतून खिळखिळा –ााला होता. शंकराचार्यांनी अद्वैतमताची प्रस्थापना करुन वैदिक धर्माची संघटना केल्याचा तीनचार शतके उलटून गेली होती व साहजिकच त्यांच्या कार्याचा विसर पडून तो धर्म आणि ती संघटना विस्कळित होऊ पहात होती. तेव्हा तत्कालीन तत्त्वप्रणालीचा विचार करतांना वैष्णव, नाथ व भागवत असे तीन पंथ उदयास आल्याचे निदर्शनास येते. यापैकी रामानुजीय वैष्णव पंथ द्वैभक्तीच्या पायावर उभा असून त्यात कर्मठपणाचा अतिरेक –ााला होता. दुसरा नाथ पंथ. हा उदार विचारसरणीचा सर्वसंग्रहक पंथ असून तो आत्मानुभवप्राधान होता. –ानेश्वर आपल्या भावंडासह या नाथपंथातच समाविष्ट –ााले होते. तिसरा भागवत धर्म म्हणजे पंढरपूरचा वारकरी संप्रदाय होय. हा संप्रदाय पुरातन असावा. बाराव्या शतकारच्या उत्तरार्धात, मराठी भाषेचा कैवार घेणÖ¸¡Ö ¾Ö अवतारवाद मानून भक्तीचे पण द्वैती तत्त्व–ान सांगणारा एक नवीन संप्रदाय महाराष्ट्रात उदयास आला. त्या संप्रदायाचे नाव "महानुभाव" पंथ होय.

महानुभाव पंथाचा परिचय

हा एक हिंदुधर्मान्तर्गत संप्रदाय असून तो महाराष्ट्रात उदयाला आलेला असला तरी एका काळी त्याचा प्रसार काबूलकंदाहारपर्यंत –ालेला होता. परंतु अलिकडे पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर भारताच्या वायव्य सीमेवरील महानुभाव पंथियांच्या मठांचे अस्तित्त्व संपुष्टात आले व तेथील महानुभाव महंत पंजाबात येऊन स्थायिक –ाले. सध्या या पंथाचे अनुयायी मुख्यतः महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश व पंजाब या तीन प्रांतात पसरलेले दिसतात. महाराष्ट्रात महानुभाव या नावाने प्रसिद्ध असलेला हा पंथ दिल्ली पंजाबकडे "जयकृष्णी पंथ" म्हणून ओळखला •ÖÖŸÖÖ. त्याची स्थापना श्रीचक्रधर स्वामींनी बाराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात केली. हे एक द्वैती मत असून त्यानुसार जीव, जगत व देवता यांपासून पूर्णपणे स्वतंत्र असणारा एक नित्यमुक्त परमेश्वरच मुक्ती देण्यास समर्थ आहे. "सृष्टीमध्ये कव्हणे करणें मुंचिजेना एकें परमेश्वरेंविण" हा सिद्धान्त म्हणजे या तत्त्व-ानाचा पायाच असल्यामुळे त्या परमेश्वराची भक्ती करुन त्याचे –ान प्राप्त करुन घेणे हे या पंथाचे एकमेव साध्य आहे. महानुभाव मतानुसार हा परमेश्वर जीवांच्या उद्धारासाठी अवतार घेत असल्याने त्यात अवतारवाद ओघानेच येतो. परमेश्वराचे असे पाच प्रमुख अवतार महानुभाव पंथ मानतो. ते म्हणजे १) श्रीकृष्ण चक्रवर्ती २) श्री दत्तात्रेय प्रभू ३) श्रीचांगदेव राऊळ ४) श्री गुंडम राऊळ अथवा गोविंदप्रभू आणि ५) श्रीचक्रधर. या पाच अवतारांना "पंचकृष्ण" म्हणतात. त्यांची नावे दत्तभक्ती व कृष्णभक्ती यांचे मिलन सुचविताŸÖ. त्यामुळे महानुभाव पंथ हा जसा कृष्णसंप्रदाय तसाच दत्तसंप्रदायही ठरतो. महानुभावांचा दत्त श्रीकृष्ण हे अनुक्रमे ब्रम्हा-विष्णू-महेश या देवतांचे अवतार नसून ते प्रत्यक्ष परब्रम्ह परमेश्वरांचे अवतार आहेत. अर्थात रुढ अवतारांहून ते निराळे आहेत. महानुभाव मूर्तिपूजक असले तरी ते ज्या मूर्तीची पूजा करतात ती "संबंधी" पाषाणाची म्हणजे परमेश्वरी अवताराचा संबंध आलेल्या पाषाणा"ÖÖ †ÃÖŸÖÖ. ÆÖ ÃÖंन्यास संन्यासमार्ग, अर्थात निवृत्तीपंथ आहे.

महानुभावांचे पृथःगात्म तत्त्व-ान

प्रत्येक धर्मपंथातील संस्थापक व त्यानुसार वर्तन करणारे अनुयायी यांचा, "जीव", "जगत" आणि "ईश्वर" यांचेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण लक्षात घेतला म्हणजे त्या त्या धर्मपंथाचे तत्त्व-ान समजून येते. महानुभावपंथाचे संस्थापक चक्रधर यांची वरील तिन्ही गोष्टींकडे पाहण्याची दृष्टी महानुभाव-वाङ्मयातून स्पष्टपणे प्रतीत होतांना दिसते.

चक्रधरपूर्व होऊन गेलेल्या "शंकराचार्यांनी "ब्रह्म" हा एकच पदार्थ नित्य मानला असून ते "केवलाद्वैती" होते. परंतु चक्रधरांनी "•Öß¾Ö", "¯ÖϯÖÓ"Ö", "¤êü¾ÖŸÖÖ" ¾Ö "¯Ö¸üÓÖê¿¾Ö¸ü" Æê "ÖÖ¸ü ¯Ö¤üÖ£Ö ÃÖ¾ÖÖŸÖÓ¡Ö ´ÖÖनले असून ते अनादि व अनंत मानले आहेत. यापैकी प्रत्येक पदार्थ इतरापासून स्वतंत्र असून कोणत्याही दोघांत ऐक्य होणे शक्य नाही, या त्यांच्या भूमिकेमुळे त्यांना "पूर्ण द्वैती" असे म्हणणे योग्य ठरते. आपण आता क्रमशः जीव, प्रपंच, देवता आणि परमेश्वर यांबद्दलचा विचार पुढीलप्रमाणे –

1) •Öß¾Ö :

हे जरी अनंत असले तरी वर्ग म्हणून त्याचा एकच पदार्थ मानला जातो. मूलतः जीव हा स्फटिकाप्रमाणे ¿Öã³Ö †ÖÆê, ¯Ö¸ÓüŸÖã †×¾ÖªÖ´ÖãôÖê जिवाच्या शुभ्रतेस काळसरपणा प्राप्त –ालेला आहे. विशुद्ध असा जीवस्वरुप ज्याप्रमाणे तांदळाच्या दाण्यावर पांच पदर असतात, त्याप्रमाणेच "पांच पिशी" नी युक्त असतो. या पांच पिशी म्हणजे अनादि, अविद्या, अन्यथा-ान, जीवत्त्व व आदिमळ या होत. यातील अविद्या-छेदन –ाल्या- बरोबर पुढील चारांचाही निरास होतो. एका सुंदर दृष्टांताने ही गोष्ट व्यक्त केली आहे. या पाच पिशी म्हणजे पाच मडक्यांची एक उतरंड आहे, अशी कल्पना केल्यास व सर्वात खालील मडके जी अनादि अविद्या तीच फोडल्यास वरील चारही मडकी आपोआपस कोसळून पडतात.

जिवाला महानुभाव यांनी "बद्ध-मुक्त" मानले आहे. कारण अविद्येच्या मुख्य व दृढ अशा बंधामुळे जिवाला "बद्धत्त्व" प्राप्त –ÖÖ»Öê आहे. तथापि, त्यापासून "मुक्त" होऊन ईश्वरस्वरुपाचा आनंद भोगण्याची पात्रता त्याचे ठिकाणी आहे म्हणूनच त्यास "बद्ध-´ÖãŒŸÖ" ´ÆÙ»Öê आहे. या "बद्धा" वस्थेपासून परमेश्वरच काय तो जीवाला मुक्त करु शकतो. म्हणून त्याने परमेश्वराची कृपा जोडून त्याला प्रसन्न करुन घेतले ¯ÖÖ×Æ•Öê.

जीवनास्वरुपांत संकोचण्याचा त्याचप्रमाणे आपल्या कमाल मर्यादेपर्यंत विकसण्याचा धर्म असल्याचे दिसून येते.

2) ¯ÖϯÖÓ"Ö :

¯ÖϯÖÓ"ÖÖ"Öê ÃÖ¾ÖÔ¾µÖ¾ÖÆüÖ¸-ानांत अनित्य मानले आहे. याचे "कारण-प्रपंच" व "कार्य-प्रपंच" असे दोन भाग केलेले असून "कारण-प्रपंच" हा अव्यक्त आणि नित्य व "कार्य-प्रपंच" हा व्यक्त आणि अनित्य होय.

अव्यक्त असणारी पंचमहाभूते व त्रिगुणी म्हणजेच कारप्रपंच किंवा मूळ प्रपंच होय व हा अष्टभैरवांच्या देवतामहूकांतरी ७ वा समूह-आधारे आहे. तो अव्यक्त, नित्य, अनादि व स्वतंत्र आहे.

कार्य-प्रपंच हा पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश ही पंचमहाभूते व सत्त्व, रज, तम हे त्रिगुण यांच्यापासून बनलेला आहे. सृष्टिकाळी तो गंधर्व नगरीच्या हत्तीप्रमाणे भासमान होतो आणि संहारकाळी अदृश्य होतो, म्हणजे आपल्या मूळ कारणात विलीन होतो. कार्य-

प्रपंच हा दिसतो तसा मूळचा नसल्यामुळे तो असत्य अगर मिथ्या आहे. त्याचप्रमाणे तो नित्य असून आदि, अंत यांनी युक्त असा आहे. तो जड व अप्रकाशक असून जिवाशी तो कधी संलग्न तर कधी जिवापासून वेगळाही असतो. हा नानारुपाने असतो म्हणून तो अनेकविध आहे.

3) ¤¾ÖÏŸÖ :

महानुभवी यांनी एकूण ९ देवतासमूह कल्पिले असून त्यांची प्रत्येक ब्रम्हांडातील संख्या ८१ कोटी ११ लक्ष १० इतकी आहे. खालीलप्रमाणे त्यांची स्वरुपमर्यादा आहे.

१) कर्मभूमीच्या देवता	: १३ कोटी. प्रत्येक देवतेची स्वरुपमर्यादा ५०० योजने
2) †Â™Ö¤वयानी	: १३ कोटी. स्वरुपमर्यादा ५००० योजने
3) †ŸÖ¸Öôî	: संख्या १३ कोटी. स्वरुपमर्यादा ५००० योजने
४) स्वर्ग	: संख्या ३३ कोटी. स्वरुपमर्यादा ५ लक्ष योजने
५) सत्य-कैलास-वैकुंठ	: संख्या ९ कोटी. स्वरुपमर्यादा ५० लक्ष योजने
६) क्षीराब्धी	: संख्या १ लक्ष. स्वरुपमर्यादा ५० कोटी योजने
7) †Â™3Ö¸¾Ö	: संख्या ८. स्वरुपमर्यादा ५० कोटी योजने
8) ×¾ÖÀ¾Ö	: संख्या १. स्वरुपमर्यादा ५०० कोटी योजने
९) माया	: संख्या १. स्वरुपमर्यादा अगणित.

अशा या वर दर्शविलेल्या समूहांत उच्च-नीच क्रम असून सर्वात खालचा कर्मभूमीचा समूह व सर्वात उंच मायेचा आहे. अशाच ŸÖ-Æ“ÖÖ ^“““Ö-नीचपणा प्रत्येक थोव्यांतील देवतात आहे. परंतु पाचव्या समूहातील ब्रम्हा, हर आणि हरि या देवता मात्र समान आहेत. तसेच सातव्या समूहातील अष्टभैरवही समान आहेत.

ही सर्व दैवतास्वरुपे भावरुप पण अव्यक्त असून -ान, सुख, सामर्थ्य, ऐश्वर्य व प्रकाश या पंच प्रकारांनी युक्त आहेत. तसेच खाली देवतास्वरुपाला वरील देवतास्वरुप व्यापून असते व या क्रमाने माया ही सर्वांना व्यापून असते. देवतांची स्वरुपे ही "नित्यबद्ध" आहेत. म्हणजे त्यामध्ये ठराविक मर्यादेपेक्षा अधिक काहीही घडू शकत नाही, त्यामुळे देवता मुक्तीला पात्र नाहीत. देवतांचे मुख्य कार्य सृष्टीतील जीवांना त्यांच्या कर्माची सुख दु:खात्मक फले देणे होय.

4) ¯Ö¸´ÖÀ¾Ö¸ü :

¯Ö¸´ÖÀ¾Ö¸ü ÆüÖ ×नत्यमुक्त असून तो जीवाचा उद्धार करु शकतो. परमेश्वराच्या -ानामुळे अथवा भक्तीमुळे जीवाला मोक्ष मिळतो.

महानुभाव पंथाने वरील प्रमाणे चार पदार्थ कल्पून आपल्या तत्त्व-ानाची मुहूर्तमेढ रोवली. वेदांतात ब्रम्ह हे अंतिम मानलेले असून ईश्वर हे त्याचे गौण स्वरुप म्हणून समजले गेले आहे. महानुभावीय तत्त्व-ानात याउलट स्थिती आहे. ते ईश्वरास प्रमुख स्थान देतात आणि ब्रम्हास त्याचा एक भाग मानतात. त्यामध्ये ईश्वर हा अनादी, नित्य, अव्यक्त, स्वयंप्रकाशित, सर्वव्यापक , -ानमळ, आनंदमय, सर्वसाक्षी व सर्वकर्ता असा आहे. जीवाच्या उद्धारासाठी परमेश्वर मनुष्य देह धारण करुन अवतार घेतो. जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर यांचे परस्पराशी किंवा सर्वांशी कधीच ऐक्य साधले जात नाही असे हा पंथ मानतो. म्हणूनच या संप्रदायाचे तत्त्व-ान द्वैती म्हटल्या जाते. हीच या तत्त्व-ानातील इतर संप्रदायाच्या तुलनेत आपले वेगळेपण सिद्ध करणारी तत्त्वे दिसतात.

संदर्भग्रंथ

१) "लोकराज्य", महाराष्ट्र शासन, श्री गोविंदप्रभू विशेषांक, १९८९
२) मदन कुलकर्णी (संपादक) : "लीळाचरित्र : एकांक", विजय प्रकाशन नागपूर, २००२